

СЕМАНТЫКА-ФУНКЦЫЯНАЛЬНЫЯ ТЫПЫ НАМІНАТЫЎНЫХ СКАЗАЎ

Канкрэтнасць, лаканізм, цесная сувязь з сітуацыяй – рысы, якія характарызуюць сказы-паведамленні як выразную адзнаку гутарковага стылю. Ужываюцца яны выключна ў простаі ці няўласна-простаі мове. У залежнасці ад асноўнага сэнсавага значэння галоўнага члена сказы-паведамленні можна падзяліць на некалькі груп:

- паведамленні пра канкрэтныя прадметы, з’явы, падзеі: *Яшчэ не дабраўшыся да палавіны страхі, Валодзя Цітовіч заглянуў праз латы ў сярэдзіну гумна і закрычаў: “Хлопчыкі, кумпякі! Аб’яўляецца конкурс, хто першы дойдзе”* (Я. Брыль). *“Цяпер нам трэба...”* – звярнуўся таварыш да хлопцаў, але скончыць не паспеў. – *“Хлеб!”* – закрычалі тыя і кінуліся да торбы з прадуктамі (Я. Маўр). *Прыяцель ткнуў у руды пясок раменнай нагайкай і сказаў: “Вясна! Вось і пралескі”* (Б. Мікуліч). *“Дзвіна!”* – выдыхнуў Арсень. Яму стала і цікава, і боязна ад думкі, што трэба перабірацца праз такую раку (Т. Хадкевіч);

- паведамленні пра асобу, жывёл, птушак: *Першы бяжыць капрал. “Немцы!”* – крыкнуў ён. –

Немцы. Назад!..” (Я. Брыль). *“Глядзі – сарока”, – штурхануў Асю Анатоля* (Я. Брыль);

- паведамленні-папярэджанні пра небяспеку. У іх не толькі канстатуецца наяўнасць прадметаў, з’яў, падзей, але і выказваецца пабуджэнне да дзеяння: *Залескі моцна пацягнуў яе за руку на дно акопа. “Лажыся! Міны!”* – крыкнуў ён (І. Шамякін). *“Агонь! Агонь!”* – крыкнуў Віктар, ачухаўшыся, і кінуўся да вогнішча (Я. Маўр). *Ля інтэрната некалькі чалавек закрычалі ў адзін голас: “Газы! Газы!”* (М. Лупсякоў). *З немым крыкам перапуды хлопчык кінуўся туды: “Людзі, воўк! Сюды! сюды!”* (Я. Колас);

- паведамленні-аб’явы. Вылучаюць дзве групы такіх сказаў: паведамленні-аб’явы на прыпынках транспарту: *Правядніца шпаркімі крокамі прайшла да выхаду, абвясічаючы: “Мажайск!”* (А. Пальчэўскі). *Колы на рэйках грукалі лоўка: “Вось і прыехалі мы: астанаўка”* (А. Куляшоў); паведамленні-аб’явы пра наяўнасць тавараў продажу – спецыфіка іх у ярка выражанай канкрэтнасці, нагляднасці і заостранасці функцыі паведамлення; у мастацкай літаратуры яны ўжываюцца ў розных жанрах як адзнака гутар-

ковага стылю: Нохім. *Гнутыя палкі, тытунь і запалкі, іголки і перац горкі* (П. Глебка). *Ганна ж быццам і не чула іх гарэзнага севу, поўнячыся адчуваннем вялікага чалавечага віру...* “Дзёгаць! Дзёгаць! Дзёгаць” – “Рыба! Рыба!” Усё было дзіўна перамешана (І. Мележ).

Заўвага. Нарматыўная граматыка беларускай мовы не адносіць паведамленні-аб’явы да намінатыўных сказаў, прычым не дае ніякіх тлумачэнняў (гл.: Кароткая граматыка беларускай мовы: у 2 ч. – Мінск: Беларус. навука, 2009. – Ч. 2: Сінтаксіс. – С. 100). Аднак такія канструкцыі маюць усе неабходныя рысы намінатыўных сказаў-паведамленняў: галоўны член іх – назоўнік назоўнага склону – канстатуе існаванне ў рэчаіснасці канкрэтных прадметаў, для іх характэрна інтанацыя паведамлення, якая выконвае прэдыкатыўную функцыю.

Сказы-паведамленні – своеасаблівая з’ява ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. Іх спецыфіка выражаецца ў структуры, у асобай семантыка-граматычнай функцыі.

Указальныя намінатыўныя сказы ў асобны тып вылучае семантыка-граматычная функцыя і структурнае афармленне: яны не толькі сцвярджаюць існаванне ў рэчаіснасці прадметаў ці асоб, але і паказваюць на знаходжанне іх у непасрэднай блізкасці ці аддаленасці ад назіральніка, што граматычна афармляецца ўказальнымі часціцамі *вось* (*вот, во, от*), *вунь* (*унь*).

Часціца *вось* паказвае на прадмет ці асобу, якія знаходзяцца ў непасрэднай блізкасці: *Лес скончыўся. Вось бераг Нёмана. Вярсты дзве адгэтуль пакідаў Андрэйка дубкі* (Я. Колас). *Вось Масква... Уваходжу, як свой да сваіх* (П. Панчанка).

Указальныя намінатыўныя сказы з часціцай *вунь* сцвярджаюць існаванне прадмета, аддаленага ад назіральніка: *Вунь гарады. Я іх бачу* (З. Бядуля). *Вунь Трохкрыжовая гара. І як ты ні кружы – над ёй пад промнямі гараць дакладна тры крыжы* (П. Панчанка). *Вунь перакідны мост. Яго сярэдзіна ссунулася з вышыні* (С. Баранавіч).

Указальныя намінатыўныя сказы з часціцамі *вось*, *вунь* дадаткова могуць мець узмацняльную часціцу *і*, якая стаіць пасля ўказальных часціц і ўтварае спалучэнні *вось і*, *вунь і*, могуць быць ускладненыя часціцай *ну*. Такія намінатыўныя сказы паказваюць на з’яўленне асобы ці прадмета або абазначаюць месца, якога трэба дасягнуць. Значэнне з’яўлення, дасягнення пажаданага як дадатковае ўносіць у сказ часціца *і*, а таксама часціца *ну* (звычайна пачынае

сказ). Часціцы ўскладняюць асноўнае значэнне (быццё асобы ці прадмета), але не аслабляюць яго: *Вось і ноч. Нада мной заліліся слязамі нябёсы, смагла цягне расу ўся сухая і пыльная глеба* (М. Багдановіч). *Вось і лес. Старажытныя дрэвы гаманілі ціхутка ў прасторы* (П. Трус). *Вунь і ўзлесе. Асеннія ўсталі яліны* (А. Зарыцкі). *Ну вось і лінія. Яна перасякае мне дарогу* (Я. Колас).

Указальныя часціцы ў намінатыўных указальных сказах маюць некалькі варыянтаў (*вось – вот, от, во; вунь – унь*): *Міхал кінуўся ўздоўж сцежак. От рэчка. Праз лёд дзесьці прабіваецца вада* (К. Чорны). *І не заўважыў Захар Крымянец, як прайшоў увесь горад. Вот і Піна* (М. Лынькоў). *Унь выварат-корч. Страшны такі* (Я. Колас). Часціцы *от, унь* сустракаюцца выключна ў гутарковай мове.

Заўвага. Указальная часціца – важная прымета структурнага афармлення ўказальных намінатыўных сказаў. Аднак наяўнасць гэтай часціцы яшчэ не вызначае сінтаксічнай прыроды сказа. Указальная часціца *вось* у спалучэнні з назоўнікам назоўнага склону можа ўтвараць двухсастаўны няпоўны сказ. У такім выпадку часціца страчвае ўказальнасць і набывае эмацыянальна-экспрэсіўнае значэнне; у сказах выказваецца ацэнка факта рэчаіснасці: *Палюбіў яго, як сына, ім хваліўся гаспадар: “Ну і хлопец! Вось хлапчына! Вось работнік! Вось штукар!”* (Я. Колас). *Але лук як тарганецца ды як скокне ўбок! Ледзь Віктару вока не выбіў: гэта шнурок парваўся. “Вось няшчасце!”* – усклікнуў Віктар (Я. Маўр). Вылучаныя сказы сінанімічныя са сказамі тыпу *Які хлапчына! Якое няшчасце!* На часціцу *вось* прыпадае лагічны націск, і яна разам з інтанацыяй удзельнічае ў выражэнні прэдыкатыўнасці. Інтанацыя тут – асноўны фактар, які дазваляе кваліфікаваць сказы *Які хлапчына! Якое няшчасце!* як ацэначна-прэдыкатыўныя. Аналагічнае дамінантнае значэнне ацэнкі ўказальнай часціца *вось* набывае і ў спалучэнні з часціцай *дык*: *“Вось дык спатканне! Ніколі не чакаў, што яно выйдзе такім”* – *Вася спяхмурнеў* (І. Мележ).

Часам паміж часціцамі *вось ... і* могуць стаць займеннікі 2-й асобы давальнага склону *табе, вам*, якія фактычна страцілі сваё асноўнае аб’ектнае значэнне і перайшлі ў часціцы. Разам з указальным займеннікам яны ўтвараюць адну складаную часціцу *вось табе і, вось вам і*, якая мае ярка выражаную эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку (часцей іранічна-скептычную), указальнасць або страчваецца зусім, або

адступае на апошні план, што і не дазваляе лічыць такія сказы ўказальнымі намінатыўнымі: *Пазнаўшы Марынчука, Дробаў выціснуў нешта падобнае на ўсмешку; «Сама “Сельгастэхніка” засела... Вось табе і ўсюдыход!»* (М. Ракітны). *Вось табе і выдатны вучоны* (К. Крапіва). *Вось вам і сустрэча* (М. Лынькоў).

Спецыфіка ўказальных намінатыўных сказаў абумоўлівае спосабы выражэння іх галоўнага члена, у ролі якога амаль заўсёды выступаюць канкрэтныя назоўнікі – неадусаўлёныя ці адусаўлёныя: *Вось дом і сад, завулак той, вячэрні цень гатыцкай вежы, дзе не заўважылі з табой мы расцвітаючага бэзу* (П. Трус). *Вось і раница...* *Уздыхнулі. Люд працоўны стаў вялік* (М. Чарот). *Вось і восень. Павучынне над палеткамі плыве* (П. Броўка). *Вось дзед Куцейка. Ён не блазан.* (Я. Колас).

Указальныя часціцы – неабходная прымета не толькі структурнага афармлення ўказальных намінатыўных сказаў; указанне на прадмет ці асобу, якое выражаецца часціцамі, складае іх асноўны змест. Калі апусціць указальную часціцу, то зменіцца тып сказа – ён ператворыцца ў апісальны намінатыўны.

Можна назіраць і адваротны працэс, калі апісальныя намінатыўныя сказы, знаходзячыся ў адным ланцужку з указальнымі, самі ўспрымаюцца як указальныя: *Вось горад. Вуліца. Квартал. Праспект Сібірскі, шыр дарог, казарма побач* (Я. Колас).

У намінатыўных указальных сказах асабовы займеннік у ролі галоўнага члена ўжываецца значна часцей, чым у апісальных сказах. Гэта глумачыцца спецыфікай указальных сказаў: у іх паказваецца на прадмет, пра які гаварылася і які ўжо названы ў папярэднім кантэксце, таму ў якасці галоўнага члена гэтых сказаў актыўна выкарыстоўваюцца і назоўнікі, і займеннікі: *Дайшла да Васілёвага прыгумення. Паслухала, ціха адчыніла вароты. Тут за вуглом гумна павінна быць яблыня. Вось яна* (І. Мележ). *І раптам у лясную музыку ўрываюцца галасы, галіны дрэў рассоўваюцца і барадаць людзі акружаюць іх. Вера ўражаная, але да яе кідаецца Міра і радасна абдымае. “Вось яны! Вось яны!”* – адно кажа дзяўчына (Б. Мікуліч). Такія сказы найчасцей бываюць развітыя прыдаткамі: *Вось ён – мой першы альбом. Я завёў яго два гады таму назад* (Я. Брыль). *Я бягу праз поле-шыр на вірлівы гоман. Вось ён, Нёман-багатыр, прамяністы Нёман* (А. Александровіч).

Указальныя намінатыўныя сказы пашыраныя ў мове персанажаў; ужытыя ў мове аўтара, яны надаюць апісанню адценне гутарковасці. Такія сказы:

- пачынаюць апісанне, паказваюць на прадмет, дзеянне, а далей называюцца дэталі, найбольш істотныя для характарыстыкі гэтага прадмета, дзеяння: *Вось і лес. Снегавыя шапкі елак ледзь прыкметна пераліваліся ружовым святлом* (М. Лынькоў). *Вось і цёмны той бор – з векавечнымі соснамі, з моцным пахам смалы і лясной цішынёй, дзе з каханым хадзіла шчаслівымі вёснамі* (А. Бачыла);

- ужываюцца пры апісанні развіцця падзей. Яны вылучаюцца ў кантэксце як цэнтр кульмінацыі, пасля чаго наступае развязка: завостранасць развіцця дзеяння, момант яго найвышэйшага напружання перадаецца ярка і вобразна: *У адну секунду Алёшка быў на волі і бег, запыхаўшыся, уздоўж сцяны агароджы, паўз тратуар, каб мяккай зямлёй прыглушыць цяжкія ўдары ног. Вот і разбураныя вуліцы, руіны пагарэлых дамоў. Ён азірнуўся назад, і яму здалося, што зямля і неба раскалоліся раптам* (М. Лынькоў);

- выступаюць як сродак перадачы псіхічнага стану, настрою чалавека. Яны паказваюць на пэўны перыяд, вырашальны ў развіцці падзей, канкрэтызуюць апісанне, робяць яго акрэсленым: *Вось яна – радасць, бурлівая, шалёная радасць адкрыцця, нястрымнае захапленне знойдзеным* (В. Гарбук). *Яны праз сем ці восем дзён павінны з хаты выйсці вон. Вось ён, той час, бяды навала!* (Я. Колас);

- падагульняюць думкі, настрой чалавека, называюць прадмет, на які скіравана ўвага: *Хутчэй бы да рэчкі. А там... Вось і яна, ціхая, духмяная...* (П. Пястрак). *Маці ў думках сэрца грэды ідзе ў хату з ім рупліва... Яна ў сенцах. Вось і хата* (Я. Колас);

- шырока ўжываюцца ў мастацкіх апісаннях, дзе называюць асобныя прадметы, як бы выхаленыя з цэлага малюнка і пададзеныя назіральнікам ці аўтарам у пэўным парадку. Такі малюнак успрымаецца, як адно цэлае, у якім вылучаецца самае істотнае і важнае: *Выйшаў хлопец за стадола. Дзень надвечары. Цяплынь, а на полі над долам жыта гойдаецца плынь; там дарога так знаёма. Унь і дуб той і той клён* (Я. Колас). *Лабановіч глядзіць туды. Вунь ён, той алешнік, кудзерка ацярэбленага гракамі гайка. А далей, крыху лявей, той самы старажытны гасцінец шыбуецца з панямонскай роўнядзі, беручы кірунак на Нясвіж* (Я. Колас).

Як бачым, указальныя намінатыўныя сказы маюць цэлы шэраг спецыфічных рыс, якія вылучаюць іх у асобны тып намінатыўных сказаў.

Ніна ГАЎРОШ,
кандыдат філалагічных навук.
Ірына САВІЦКАЯ,
кандыдат філалагічных навук.